

ПЕТА ГЛАВА

Лингвистични ситуации според времевия ориентир на агенса, изразени с творителни падежни модели, и техните извънезикови проекции

-
- I. За разбирането на концепта време
 - II. За езиковия образ на концепта време и за потенциала на творителните падежни модели в горнолужишкия език да отразяват времеви отрязъци
 - III. Видове езикови ситуации според времевия ориентир на агенса в горнолужишкия език, изразени с творителни падежни модели
 - IV. Семантични профили на ситуациите
 - 1. Характеристика на семантичните предикати за всяка ситуация
 - а) Изработване на сценарий на развитието на ситуациите
 - 2. Характеристика на участниците в ситуациите — поотделно и един спрямо друг
-

I. За разбирането на концепта време

В тази глава ще се опитаме да представим някои от най-разпространените представи за съдържанието на философската категория време. Ще очертаем и обема на фрагмента за време (изразяван с творителни падежни модели), като част от общата картина на света; ще потърсим и адекватен езиков материал от творителните падежни модели в горнолужишкия език, който би могъл да запълни ситуациите за време. Ще проследим с какви възможности за концептуализиране разполагат творителните падежни модели в горнолужишкия език. Те отразяват и описват една много малка част от общата представа за понятието време — останалите участъци се покриват от други езикови средства: глаголната категория време, лексикален материал, фразелологизми и други. И в този случай изходната точка, обща за всички ситуации, ще бъде свързана с общата за цялото изследване тенденция към антропоцентризъм при описанието на падежната семантика. Така че ситуациите формално ще бъдат отделени на базата на участваща формална връзка (*z, ze, před, mjez*), но на по-дълбоко равнище водещ ще е времевият ориентир на агенса. Поставяйки себе си в центъра на света, агенсът се самовъзприема не само като обект за физическа, психологическа и естетическа оценка,

но и като отправна точка на времето и пространството. И парцелацията на времето, както и тази на пространството, се осъществява от гледна точка на агенса, на неговата потребност да действа и променя картината на света или просто да се впише в нея. Ситуациите се определят и зависят от времевата точка, в която се намира агенсът в момента на извършване на действието. Времето е категория, измислена от човека, за да подреди представите му за периодичността на повтарящи се събития. Той е най-абстрактното понятие на света. Затова има цели философски школи, които го отричат, тъй като то не може да бъде наблюдавано непосредствено. Като най-универсални свойства на времето се определят обикновено продължителност, неповторяемост, необратимост.

За целите на нашето изследване ще разгледаме някои от битувачите мнения и съображения за сложната и неразгадаема философска категория време; това са гледни точки, които фокусират в себе си най-характерното от безбройните дискусии по проблема. Целта ни е, преди да преминем към описанието на потенциала на творителните падежни модели в горнолужишкия език да изразяват и описват времеви отрязъци, да добием представа и за участъците от концептосферата на времето, които този падеж не е в състояние да покрие.

Философската категория време е безспорно една от най-сложните за разбиране фундаментални и универсални философски категории. Векове наред не стихват научните спорове, изказват се най-противоречиви и различни гледни точки. Дискусиите продължават и до днес. Това, за което са съгласни повечето учени, се отнася до сложната, многоаспектна и даже принципна непознаваемост на времето (вж. Джигоева, 2005). При това невинаги е ясно за кое време точно става въпрос. За времето – като субстанция ли? За времето – плод на човешката психическа дейност ли? За времето – като форма или условие за съществуване на материята? Времето е навсякъде около нас. Не само ние “сме във времето”, но и “времето е в нас”. Всяко нещо за нас трае “известно време” и има продължителността поне на мига. Освен това “времето тече”, трудно можем да си го представим като “спряло”, “неподвижно”, “вкаменено”, “замръзнало” и др. Но времето е и факт на съзнанието – притежава субективен образ във всеки от нас. Във връзка с определяне характера на взаимоотношенията между времето и материята обикновено се казва, че времето (така както и пространството) е атрибут, форма, условие, свойство, структура или фон за проява на материята (вж. Жаров, 1975: 79). Най-вероятно, времето е всичко това, взето заедно.

Л. Г. Панова говори за следните модели на времето (вж. Панова, 2001; вж. още и Яковлева, 1991: 45), намерали място по едно или друго време в историята на културата:

1. **Циклично време:** отвежда всички събития към първовремето на митовете и легендите. Неговите цикли приличат на природните

цикли, на денонощието и годината, на сезоните;

2. **Линейно време:** появява се като идея за пръв път у Декарт и е продукт на новата европейска мисъл. То е напълно абстрахирано както от събитията, така и от историята, която носи морален смисъл. Основните му атрибути – необратимостта и продължителността, го правят измеряемо;
3. **Спираловидно време:** фокусира в себе си чертите на цикличното и линейното време. Няма точни съвпадения на сегашните събития със събитията от миналото, но всяко сегашно събитие притежава свой аналог в първовремето;
4. **Историческо време:** появява се най-напред в юдейството, а след това и в християнството. В същината си то е събитийно време. Но много прилича и на вектор, който започва от Сътворението на света, минава през Пришествието на Иисус Христос и се устремява към Второто Пришествие и Страшния Съд;
5. **Метафизическо време:** като самостоятелна проблематика се появява в античността и средновековието;
6. **Физическо, обективно време:** това е времето като четвърто измерение, добавено към трите пространствени; може да се измерва и да се дели на части и др.

Липсата на ясна и недискусионна представа и дефиниция (предлагат се само характерни особености и признаци) на философските категории пространство и време се компенсира донякъде от наличието на огромно по обем натрупано количество дискусии между философите и физиците. Историята на въпроса за философската категория време (така както и за пространството) ни отвежда отново в античната философия, където е началото, което намира продължение почти във всички основни философски учения. Учените през вековете са единни единствено в това, че разделят многообразието от гледни точки на две основни групи: 1) пространството и времето са субективни категории; 2) пространството и времето са обективни категории. Според представителите на диалектическия материализъм в света няма нищо друго освен движеща се материя и тя не може да се движи другаде освен в пространството и времето (вж. Петросян, 2002). Според тази гледна точка пространството и времето са в ролята на фундаментални форми за съществуването на материята. Класическата физика разглежда пространствено-времевия континуум като универсална арена на физическите обекти. През миналия век представителите на неклассическата физика (физиката на елементарните частици, квантовата физика и др.) издигат идеята за неразривната връзка на тези две категории.

Понятието за време възниква на основата на сменящите се събития, кръговрата на нещата и цикличната смяна на сезоните. Естествено-научните представи за пространството и времето изхождат от съществу-

ването в макросвета на твърди физични тела, заемащи определен обем. Рационални идеи, кореспондиращи си с днешната представа за времето и пространството, могат да се открият у почти всички антични мислители. Още в учението на Хераклит централно място заема идеята за всеобщото изменение.

Съгласно атомистичната доктрина на Демокрит например цялото природно многообразие се състои от най-малки частици материя (атоми), които се движат, сблъскват се и се съчетават в пустото пространство. Атомите (битието) и пустотата (небитието) са първоначалото на света. Вечността на атомите произтича от отсъствието на начало у времето. В съответствие с атомистичната концепция на пространството при Демокрит се оформят и представите за природата на времето и движението, доразвити от Епикур (идеята му е, че в процеса на преместването атомите преминават един атом пространство за един атом време).

Аристотел, от своя страна, трансформира въпроса за съществуването на времето във въпрос за съществуването на делимото време. Особено внимание Аристотел отделя и на връзката между времето и движението. Според него времето е немислимо без движението, но движението не е синоним на времето. Заражда се релационната концепция. Времето е можело да се измери, но като се използва движение с максимална скорост. В съвременната физика това е скоростта на светлината, а в античната и средновековната философия – скоростта на движението на небесните сфери. Следващата значителна крачка в развитието на представите за времето и пространството правят представителите на класическата физика. Знаменателен се оказва трудът на И. Нютон “Математическото начало на естествената философия”. Според учения абсолютното, истинно, материалистично време само по себе си протича равномерно и се определя като продължителност. Относителното, житейското време е или точна, или изменчива външна мярка за продължителност, наричана час, ден, месец, година и други. Времето и пространството са вместилища на самите себе си и на всичко съществуващо - универсални условия за съществуване на материята.

Съвременните представи за природата на времето и пространството са свързани с теорията на относителността (обща теория на относителността и специална теория на относителността) на Ал. Айнщайн. Пространството и времето съществуват не сами за себе си, а само като структурно свойство на полето. Теорията на относителността показва единството на времето и пространството, изразяващо се в съвместното изменение на характеристиките им в зависимост от концентрацията на маса и на движението им. Времето и пространството вече не се разглеждат независимо един от друг, появява се представата за пространствено-времевия четириизмерен континуум. Времето и пространството лежат в основата на нашето възприемане на картината на света. Те са своеобраз-

на структурна рамка, без която не можем да си представим подредбата на света въобще. В сферата на научната фантастика попадат опитите да се преодолее времето и да се пътешества из него с машината на времето (на Херберт Джордж Уелс например).

Времето – това е продължителността на даден процес или явление. Времето е също така и понятие, което ни позволява да установим кога се е случило едно или друго събитие по отношение на друго събитие, т.е. да се определи за колко секунди, минути, часа, дни, месеци, години или века дадено събитие се е случило по-рано или по-късно от друго. Опира се и до възможността да се измери времето, а това предполага и въвеждането на времева скала, по която могат да бъдат съотнесени събитията. Точното дефиниране на времето се базира на дефиниции, приети в астрономията и отличаващи се с висока точност. Засега са се използвали три основни системи за измерване на времето. В основата на всяка от тях стои конкретен периодически процес: въртенето на Земята около своята ос – всемирното време; въртенето на Земята около Слънцето – ефемеридно време; излъчване (или поглъщане) на електромагнитни вълни от атомите или молекулите на някои вещества при определени условия – атомно време, което се определя с високочастотни прибори. Всемирното време, наричано “средно време по Гринуич”, представлява средно слънчево време на нулевия меридиан (с дължина нула градуса), който минава през Гринуич – Лондон. На основата на всемирното време се определя и гражданското време. Ефемеридното време представлява времева скала, която се използва в небесната механика при изследване на движението на небесните тела. Атомното време се използва, когато трябва да се измери времето на явления, свързани с физични процеси.

Формирането на наивната, ненаучната представа за времето е свързано и със земеделската работа (вж. Матюхина, 2000). Това е довело човека до мисълта за равномерно протичащото време. Първият и най-точен уред за измерване на времето е била самата природа – смяната на деня и нощта, редуването на фазите на Луната. За да се стигне до водните, слънчеви, пясъчни и механични часовници. Но наивната представа на човека за равномерно протичащото време не среща потвърждение в природата, където реалните процеси по различни причини не протичат равномерно. Според И. А. Матюхина географската наука също отрича идеята за равномерно протичащото време. Времето протича и може да бъде засечено и донякъде наблюдавано от човека единствено и само в настоящето – не вчера и утре; съществува само настоящето време, което навежда на мисълта за необратимостта на процесите. Конкретните форми на настоящето – миг, секунда са преходните форми на непреходното настоящо време като форми на съществуване на материята. Времето тече от едно настояще към друго настояще състояние на материалните процеси. Всички тела и процеси, всичко, което търси изява съществува само в

настоящото. Да бъдеш извън настоящето е възможно само ако си в състояние да си извън съществуването. Но и всяко настояще е преходно и необратимо. Времето не притежава отрицателно значение – то не може да върви в обратна посока.

Говори се също така за съществуването на биологично, физично, социално и психологическо време (вж. Москвин, Попович, 1998). Както се вижда, проблемът за времето представлява сложен комплекс от взаимосвързани въпроси с интердисциплинарен характер; в повечето случаи всяка наука подхожда към него от гледна точка на своята методологична платформа. Разбираем е интересът на философите и представителите на естествените науки към понятието време – при тях времето е не само част от структурната рамка на битието, но и специален обект на изследване. При хуманитарните науки нещата стоят по малко по-различен начин, защото е важно не само времето като зададена, готова, константна рамка на човешкото битие, но и позицията на субекта. Т. е. как понятието време се отразява и пречупва в човешката психика и оттам субективно оцветената вече представа на човека за времето – наивна и изцяло антропоцентрична, подчинена на нуждите на субекта.

II. За езиковия образ на концепта време и за потенциала на творителните падежни модели в горнолужишкия език да отразяват времеви отрязъци

В езика, а оттам и в езикознанието, концептосферата на времето намира най-широко отражение и приложение. Както и при концептосферата на пространството, езикът на своеобразен избирателен принцип концептуализира определени и най-различни представи за понятието време. И тук всяка граматична категория (морфологична и синтактична), всяко лексикосемантично и фразеологично поле по свой начин предават определени аспекти от сложната и многопланова природа на понятието време. Създава се друга реалност, друго битие на понятието време – антропоцентрично, фокусиращо в себе си по своеобразен начин наивната и научната представа за понятието време, експлицирана чрез езиковата система. Имплицитно, на много дълбоко семантично равнище, езиковата система съдържа, а и се нуждае от информация от енциклопедичен характер, за да разбере понятието време. Получава се затворен кръг, в който дадено понятие намира езиков израз, бива концептуализирано в определена езикова система, но, за да го проумеем след това, ние трябва отново да излезем от езиковата система, която сама за себе си не е в състояние да ни разкрие цялата сложна природа на понятието време. Нужна ни е информация от енциклопедичен характер. Приема се, че тълковните речници отразяват наивната картина на света, а енциклопедичните речници привеждат дефиниции, които са

по-близо до научната картина на света (вж. Петрова, 1995: 5). Това наблюдение още веднъж затвърждава съмнението, че не можем да разберем езика само с помощта на езика, т. е. занимавайки се само с граматичните форми и парадигми или лексеми. Трябва да се върнем там, откъдето идва понятието. Има и друга истина, а тя е, че всеки естествен език концептуализира избирателно извънезиковата действителност (за езикова компетенция вж. и Noam Chomsky, 1972). В този смисъл, ако съдим за понятието време само по творителните падежни модели в горнолужишкия език, то представата ни за това понятие ще бъде доста бедна и опростена. Творителният падеж в горнолужишкия език концептуализира само някои конкретни времеви отрязъци, но за да добием представа за цялостната концептосфера на времето ще са ни нужни и останалите езикови равнища на горнолужишкия език. В нашето изследване се интересуваме точно от това каква експликация намира понятието време чрез творителния падеж. Преди да преминем конкретно към описание и анализ на езиковите ситуации, изграждащи фрагмента за време на картината на света, ще разгледаме и други съществуващи езикови образи на понятието време. Езиковедите също се интересуват от природата на понятието време, като са разработвани различни методики, за да се проумее това понятие. Ще споменем за опитите да се изработи универсална семантична формула, която да е в състояние да опише понятието време, известна като семантична роля. Тук се нареждат и лексикографските портрети, съставяни за различни понятия. Лексикографски портрет за понятието време съставя и руският учен Л. Г. Панова (вж. Панова, 2001). Според нея времето се определя като ”продължителност на съществуването” или като “идеална среда, в която се случват събития и феномени в последователен ред”. Според авторката наивно-езиковата представа за времето е в пълно съответствие с психологизираната представа за времето на Августин Блажени – времето преминава през душата на човека. И по този начин получава антропоцентрична концептуализация. А антропоцентризмът най-често се проявява чрез метафорите, като независимо от типа метафори се налага моделът за линейното време. Според Л. Г. Панова образът на времето в езика е многолик и многопластов. Ето някои негови характеристики, които са част от лексикографския портрет. Времето от гледна точка на продължителността и насочеността се метафоризира винаги като насочено движение (срв. например у Л. Г. Панова: *ход времени; время идет (мчится, летит, тянется, остановилось); время течет; время останавлилось*). Синхронизираното / несинхронизираното движение на човека във времето се представя от друга серия метафори – времето като безлична сила (срв. напр.: *время не терпит; время не ждет; время покажет; время судит; время торопит (подгоняет) X-а; время работает на X-а*). От друга страна, времето в езика придобива и функцията на лечител (*время залечивает раны*) и висш съдия (*проверка временем, время рассудит*).

И според В. С. Юрченко (вж. Юрченко, 1993: 38) реалното време се характеризира с две фундаментални физически свойства – линейност и необратимост. И двете свойства оказват определено въздействие на строежа на естествения човешки език. На тази основа могат да бъдат построени само два типа структури: двучленна структура с асиметрично отношение и тричленна структура с опосредствано отношение. В основата на първата структура стои времевата опозиция “преди – по-късно”: ако от две възможни събития едното е настъпило по-рано, то второто може да настъпи само по-късно. Между тези две събития се установява асиметрично отношение: минало събитие – следващо събитие. В основата на втората структура стои времевото отношение “минало – настояще – бъдеще”: ако три събития се случват последователно, то първото и третото могат да бъдат свързани само опосредствано чрез второто. Налице е принципът на времевия промеждутък: миналото се свързва с бъдещето чрез настоящето. Дълбинната семантична езикова структура също се изгражда на основата на линейната еднопосочна ос на реалното време.

В работите на В. И. Карасик (вж. Карасик, 1997) се разглеждат предимствата на концептния подход, налагащ се в последните години в когнитивната семантика, лингвокултурологията и етнолингвистиката. Особено внимание авторът обръща на концепта време. Под концепт се разбира “многоизмерно, културно значимо социопсихично образувание в колективното съзнание, предметено чрез една или друга езикова форма”. Концептите се определят и като базови когнитивни същности (вж. например Залевская, 1999: 36, N. Mercer, 2000, D. Gentner, S. Goldin-Meadow, 2003). Концептът не се отъждествява с понятието, като съвкупност от необходими и достатъчни релевантни признаци, лишени от каквито и да било емоционално-оценъчни нюанси за сметка на тяхната абстрахираност. Концептът се разглежда от А. А. Залевска и като набор от представи, понятия, знания, асоциации, преживявания (вж. и Степанов, 1997). Езиковите проекции на концептите ни позволяват да открием не само картината на света, но и своеобразния лингвистичен начин на усвояване на света. В. И. Карасик отнася концепта време към онези многоизмерни, социопсихични образувания, които служат като базови ориентири. И тук се подчертава, че във философската, теологичната и естествено-научната литература съществуват различни разбирания за концепта време. Времето е предимно хронологично, релативно и егоцентрично. Хронологичното разбиране за концепта време се изразява най-вече чрез датите и традицията на християнското летоброене. Релативното разбиране се изразява чрез понятията “преди – едновременно – по-късно”, а изходната точка може да бъде всеки произволно избран момент. Егоцентричното разбиране за времето се свързва с осъзнаване на времето като настояще, минало и бъдеще. Разликата между трите представи е в степента на обективност. Максимално обективно е хронологич-

ното време; минимално обективно е егоцентричното време; релативното време заема междинно положение. И трите разбираня за времето намират отражение в езика. Концептът време се отнася към броя на сложните концепти, които се осъзнават и преживяват в единство с по-конкретни концепти. Първична е тясната връзка между темпоралния и пространствения дейксис: “тук и сега”. Времето по дефиниция е референтна характеристика на процеса. Бидейки съществен признак на извънезиковата действителност, времето се концептуализира чрез лексикалната семантика на неголям кръг от лексеми. Тук влизат например лексемите, специализирани да означават само понятието време (*време, вчера, тогава, минал, час* и др.), и езикови единици в съдържанието на които темпоралният признак време е изразен синкретично, в единство и с други признаци (*чакам, планирам, закъснявам, бързам, вечен* и др.) (вж. и Джигоева, 2005). Главно средство за изразяване на темпоралност е глаголната категория време, след нея следват аспектиалността и таксисът. Тук се подреждат и някои от падежите, които също са в състояние да опишат определен времеви отрязък. Бидейки една от фундаменталните философски категории, категорията време получава пълен и всеотрапен израз в езика, а оттам и в културата, защото “езикът е специфичен начин за съществуване на културата, основен фактор, който формира културните кодове” (вж. Джигоева, 2005). Защото езиковата картина на света (а оттам и картината на времето) не стои на един ред със специалните картини на света (химическа, географска и др.), тя ги предшества и формира. Човек не се ражда с чувството за време, неговите представи за времето и пространството се определят от културната среда, на която принадлежат (вж. Андреева, 2004). Древната представа за осмислянето на времето като преместване в пространството е фиксирана и в езика, срв. напр.: *времето върви, времето тече, лети, приближава, преминава*.

Що се отнася до универсалните семантични формули – семантичните роли, то и тук нещата не стоят съвсем еднозначно. Някои автори в изследванията си предлагат да се отдели отделна семантична роля за времето и друга за мястото. Е. Георгиев пише за единадесет семантични роли и сред тях отчетливо се отделят и специални роли за времето (посочва се кога е станало събитие) и за мястото (посочване на мястото, където става събитие). Често събитие е свързано с две места на действие – едното в началото, а другото в края му - начална и крайна точка) (вж. Георгиев, 1987: 127). Най-раздробена и детайлизирана в сравнение с останалите автори в семантичен план е интерпретацията на Ю. Д. Апресян, който отделя няколко семантични роли за мястото и няколко семантични роли за времето (вж. Апресян, 1995: 125, 130, 139). Общо авторът отделя двадесет и пет вида семантични валентности. Тези, които са свързани с времето, са назовани **Period** (*срок, отпуск на два месеца, арендовать на год*) и **Temp** (*време, начатся в полночь*). Очевидно е, че поня-

тието за срок е производно от по-общото понятие за време и количество (срок – това е количеството време). Семантичната валентност за срок е релевантна при най-малко три вида предикати: а) семантични предикати със значение “придобиване на право за временно ползване, срв.: ср. *арендовать на год, одалживать до получки, подписка да полгода*; б) семантични предикати със значение за продължаване на нещата; в) семантични предикати със значение за прекъсване.

Други автори смесват времето и мястото в една обща семантична роля, като говорят за пространствено-времева характеристика, която обаче носи назването, свързано с мястото. Има се предвид обстоятелствената характеристика. Например Т. В. Булигина, А. Д. Шмелев (вж. Булыгина, Шмелев, 1989) говорят за обща пространствено-времева локализация. Ф. Михалк отделя 23 семантични роли и между тях предпоследна позиция заема семантичната роля **циркумстанца** – обща за времето и мястото (вж. Михалк, 1977: 39; вж. подобно разбиране и у Никитин, 1997: 604 и у Арутюнова, Ширяев, 1983: 41). Авторът илюстрира тази обща семантична роля със следните примери от горнолужишкия език: *W lěsu rostu hriby; W zymje dže so sněha*. И. В. Алтман също пише за една обща семантична роля за времето и пространството, която той нарича **локатив** (вж. Алтман, 1976: 220). Например И. М. Кобозева следва разбиранията на Ч. Филмор за семантичните роли и също като него не привежда отделна семантична роля за времето; за мястото обаче съществува такава семантична роля и тя е, както у Ч. Филмор – локатив (вж. Кобозева, 2000: 137; вж. подобно разбиране и у Бенатова, 1979). Известна е и гледната точка на създателите на теорията за семантичната ситуация - Дж. Баруайс, Дж. Пери, които говорят за обща пространствено-времева характеристика на ситуацията, която те наричат пространствено-времеви **локус** (вж. Баруайс, Пери, 1987: 264).

Обстоятелствените характеристики за място и време само поясняват действието, а останалите – за причина, цел и условие – го мотивират (вж. Граматика на СБКЕ, 1994: 193). Обстоятелствените пояснения за време отнасят действието към определен период или последователност на извършване спрямо други действия (стр. 196). Значението за време се свързва с признаците предходност и следходност, успоредност (съвпадение), близост и отдалеченост, пределност и неопределеност. Това са признаци на ориентацията, които по различен начин се съчетават с признаци на определеност, напр. ограниченост (начало, предел), периодичност и повторителност, продължителност и трайност, частичност, количественост, абстрактност и др. Обстоятелственото пояснение за време също като пояснението за място не зависи само от семантиката на самия предикат.

Както вече споменахме, творителният падеж в горнолужишкия език концептуализира само някои конкретни времеви отрязъци, но за да добием представа за цялостната концептосфера на времето ще са ни

нужни и останалите езикови равнища. В нашето изследване се интересуваме точно от това каква експликация намира понятието време чрез творителния падеж. Традиционно обаче в изследванията за семантиката на творителния падеж в славянските езици като цяло се анализират следните семантични разновидности за време на този падеж (конкретно за потенциала на творителния падеж да изразява времеви отрязък в горнолужишкия език ще се занимаем по-нататък в изследването).

Според Л. С. Малаховска (вж. Творительный падеж в славянских языках, 1958: 222) творителният падеж в славянските езици притежава две основни семантични разновидности: 1) да означава времето като отрязък, по протежението на който протича действието, което изцяло обхваща този отрязък, т. е. действието започва от началото на времевия отрязък, означено с именна лексема, и приключва с неговия край; 2) да означава време, без да посочва коя негова част е обхваната от глаголното действие; и тук глаголното действие съвпада по време с времето, означено от именната лексема, но това съвпадение протича през неопределен отрязък от време. Според авторката вторият вид творителен за време в славянските езици все повече губи признакът разтегливост, протяжност във времето и започва да означава общо понятие за времето на действието, назовавайки само кога и в какъв момент се извършва самото действие. Така например в конструкцията *“этой ночью он работал”* се съобщава, че работата се е извършвала именно през нощта, а не през някоя друга част от денонощието. Освен посочените вече две семантични разновидности се говори и за някои допълнителни, второстепенни значения, като например значението за дистрибутивност, разпределителност, особено когато именната лексема, маркирана с творителна падежна морфема, е в множествено число (срв. напр.: *вечерами выпадал снег*); а също така и значението измерване на времето. И така, оформят се две основни семантични разновидности на творителния падеж в славянските езици (релевантни са и за горнолужишкия език): **времето като отрязък (попродължителен)** и **времето като момент (отправна времева точка)**. Основното значение на творителния падеж за време се определя като път, а действието във времето – като движение в пространството, т. е. основното първоначално значение на този падеж според Л. С. Малаховска се определя като отрязък. Получава се обаче противоречие между отрязъка от време (като относително застинал момент) и продължителността, разтегливостта на действието, което пък води до отслабване силата на творителния падеж за време като отрязък. Трябва да се посочи и това, че е ограничен кръгът от именни лексеми, които могат да експлицират понятието време; това са например – частите на денонощието, сезоните, месеците и други. Понякога в това значение се използват и лексеми, чието основно значение не е за време, т. е. използват се по съвместителство и функция.

Не всички автори, които се занимават с творителната семантика за време, извършват толкова подробен анализ. Например Г. Тагамлицка (вж. Тагамлицка, 1983: 163) споменава, че в значение на времева продължителност в руския език се срещат случаите: *вечерами, часами, годами жить на одном месте, целыми днями*. Подчертава се обаче, че е сравнително ограничен лексикалният ресурс на лексемите (на същото мнение е и Р. Мразек, 1964: 14), изразяващи време, което пък се свързва с тенденцията към адвербиализация на въпросните творителни форми (срв. напр.: *порой, утром, вечером, днем, ночью, летом, осенью, зимой, весной*).

Х. Шевц-Шустер (вж. Шевц-Шустер, 1984: 67) разглежда творителните конструкции за време в горнолужишкия език наред с останалите конструкции за обстоятелствено пояснение, ср. напр.: *stawać ze switanjom, wuchodźować so z wječoram*.

По-подробно с творителната семантика за време в руския и полския език се занимава и А. Вежбицка (вж. Вежбицка, 1985), която се опитва да прокара интересно виждане за връзката между действието и времето, произтичащо от недрата на по-дълбоката семантика. Конструкциите от типа: *Они встретились осенью в Париже; Ночью Маша тайно встретила с Иваном* авторката разглежда като проява на част от даден период, означен формално с лексема, чието конкретно лексикално значение е за време. За разлика от винителния падеж за време, който описва как действието заема обозначения период изцяло, а не само част от него. При творителните конструкции това се отнася до лексемите, означаващи годишните сезони и частите на деня. Авторката търси и по-дълбока семантична връзка (стр. 329), защото според нея конструкциите с творителен падеж не просто описват време, а като че ли имплицират причинната връзка между действието и конкретното време. Агенсът според А. Вежбицка “използва” времето, за да осъществи някаква своя цел, а не “използва” действието, за да запълва дадено време. Времето за агенса е “инструмент”, средство за достигането на целта.

III. Видове езикови ситуации според времевия ориентир на агенса в горнолужишкия език, изразени с творителни падежни модели

Езиковият фрагмент за време в горнолужишкия език, представен от творителните падежни модели, се изгражда от ситуациите, които включват формалната връзка *z (ze), před, mjez* и в по-редки случаи на формалната връзка *za* (срв. напр.: *Wón so spokoji ponižnje z wotnošenymi klunkrami druhich a swěru himpocě jako zadnik dwaceći lět za swojej dobu. A tež nic za tymi sydom suchimi lětami*). И при този времеви фрагмент от картината на света се реализира правилото, според което всички падежни модели в

горнолужишкия език функционират само и единствено с формална връзка. В тази част от изследването ще представим общ профил на реално съществуващите ситуации за време в горнолужишкия език, експлицирани чрез творителните падежни модели. Видът и количеството на ситуациите за време е определен вследствие на анализ на голямо количество ексцерпиран илюстративен материал, което според нас означава, че се доближава в достоверна степен до реалното положение на нещата в извънезиковите ситуации. Тук ще се съгласим със становището на О. Г. Почепцов (вж. Почепцов, 1990: 110, 121), че с помощта на езика не само се отразява, но и се описва извънезиковата действителност. Езиковата експликация на света може да се разглежда и като езиково мислене, защото процесът на транслация представлява не просто фотографиране, а осмисляне и интерпретация. А съотношението между даден участък от извънезиковата действителност и неговият езиков образ може да се определи като езикова менталност (стр. 111). Водещи са описателните ситуации, защото неречевият свят – това е дескриптивният свят (стр. 114). Езиковата менталност се определя от много и различни фактори, но сред тях водеща позиция заемат принадлежността към някаква определена социо-културна група и среда – културните традиции, история, личен, индивидуален профил и други. Наблюдава се индивидуална, групова и колективна езикова менталност, което потвърждава становището, че е етноспецифична и езиковата интерпретация на света, т. е. неговата езикова репрезентация.

И така, фрагментът за време от общата картина на света, експлициран от творителните падежни модели в горнолужишкия език, се изгражда от следните типови езикови ситуации:

Езикова ситуация за време с формална връзка *z* (*ze*): Това е нееднородна по състав ситуация, която включва два основни профила:

- А) Времевия момент, от който агенсът започва паралелно едно или друго действие, събитие, състояние или процес, изразени с предиката: *Mój pak smój z nowym lětom nowaj swěrnaj přěćelej.*
- Б) Редица последователни времеви моменти, с настъпването на които агенсът реализира дадено действие, събитие, състояние, процес: *Bywa z lětami mócníši.*

Езикова ситуация за време с формална връзка *před*: [ситуация, при която се описва времевия момент, отправната точка или даже времевия отрязък, които са предшествани от някакво действие, събитие, състояние, процес]

A rozmołwa z Jantom bě dawno, před wěčnym časom.

Езикова ситуация за време с формална връзка *mjez*: [ситуация, при която се описват два или няколко времеви момента, които образуват времеви отрязък, между които е локализирано някакво действие, събитие, състояние, процес].

Serbstwa w lětdžesatku mjez 1924 a 1934.

От анализирания илюстративен материал става ясно, че творителният падеж в горнолужишкия език е в състояние да изрази следните времеви модели:

1. С помощта на езиковите ситуации с формална връзка *z* (*ze*) се описват два модела “**времето като момент – отправна времева точка**” и “**времето като отрязък – по-продължителен от момента**” (втори модел);
2. С помощта на езиковите ситуации с формална връзка *před* също се описват два модела “**времето като момент – отправна времева точка**” и “**времето като отрязък – по-продължителен от момента**”, които са предшествани от някакво действие, събитие, състояние, процес;
3. С помощта на езиковите ситуации с формална връзка *tjez* се описва модела “**времето като отрязък – по-продължителен от момента**”.

IV. Семантични профили на ситуацияте според времевия ориентир на агенса

В първа езикова ситуация се реализират два модела “**времето като момент – отправна времева точка**”, от която агенсът стартира развитието на дадено действие и “**времето като отрязък – по-продължителен от момента**” – именната лексема е формално в множествено число.

1. Семантичен профил на ситуация за време с формална връзка *z* (*ze*): Това е езикова ситуация с нехомогенен състав, която включва два основни профила:
 - А) Времевия момент, от който агенсът започва паралелно едно или друго действие, събитие, състояние или процес, изразени с предиката: *Mój pak smój z nowym lětom nowaj swěrnaj přečelej. Ze switanjom žona zawoła mać. Ze slóncom stawać. Tuta nazymska njeđzela na sewjeru bě tajka zymna a ćmowa, zo hižo ze switanjom wječor přichadžeše. Z ranjom třelenje pozastawaše*
 - Б) Редица последователни времеви моменти, с настъпването на които агенсът реализира дадено действие, събитие, състояние, процес: *Bywa z lětami mócniši. Z časami. Z chwilemi so hišće tu a tam zaswěći. Wobroćić pak dorosćeneho, přestworić jeho z lětami zapjeńkowane zmyslenje. (M. N.-N.) Tutón kompleks je so z wěkami do nas bił.*

Характеристика на семантичните предикати

В тази езикова ситуация се използват семантични предикати, описващи модела “времето като момент – отправна времева точка” и модела “времето като отрязък – по-продължителен от момента”. В този смисъл почти няма семантични ограничения за характера на предикатите както по парадигмата – действие, събитие, процес, състояние, така и по линия на по-детайлната семантична раздробеност. В първия модел се налага присъствието на предикатите тип мигновено събитие (или събитие, което намира отражение за съвсем кратко на времевата ос), краткотрайно действие и състояние. За втория модел се налага типът нефиксиран конкретно, протичащ във времето процес, но също така е възможно тук да присъстват и предикати за по-продължително състояние. Характерното за времеви фрагмент като цяло е, че общият семантичен прочит на моделите зависи в по-голяма степен от именните лексеми, маркирани с творителна падежна морфема, отколкото от вида на предиката. Това се отнася и за тази езикова ситуация. Ще приведем илюстративен материал за двата модела, за да се съпоставят активните предикати (за вида на именните лексеми – малко по-надолу в изложението):

1. Модел, в който се описва “времето като момент – отправна времева точка”. Обикновено именната лексема е формално в единствено число. В този модел участват предикати, чието действие започва да се развива от един определен конкретен времеви момент, а не протича неограничено във времето. Дадена е началната времева отправна точка, а крайната не е фиксирана. Например: *mój smój z nowym lětom přečelej; ze switanjom wječor přichadžeše (přińć); z ranjom třelenje pozastawaše (pozastawać); z jeho smjerću rozpadže (rozpadać) swójba; ze switanjom žona zawoła (zawołać) mać; ze slóncom stawać; z kelko lětami sy ty křižer był; ale z nowym ranjom zaswěći so (zaswěćić so) słaba pruha; z wječorom přińć; so lehnyć rano ze switanjom; ze založenjom němskeho hrodu w Mišnu započa so (započec so) podčisnjenje; měć hólca z lětom čisteho; sym so pozdže woženil (woženić so) – z 31 lětami; njebě to lochko z wosomadwaceći lětami wšo sama wobstarać; je so po nocach z tym kadlu walala (waleć so) ze sydomnaće lětami; sej z časom swojich ludži prawje wukubla (wukublać); prašamy so (prašeć so) stajnje z časom; zasłyša (zasłyšeć) z časom wo wopyće; ze swětłym dnjom nawali (nawalić so) so nowa njeličomna syła; z ćopłym lěcom so miny (minyć so) w Serbskich Woncach wony wostudły čas* и много други.
2. Модел, в който се описва “времето като отрязък – по-продължителен от момента”. Именната лексема може да бъде формално както в множествено число, така и в единствено число. Моделът

се асоциира с действие, което няма конкретна отправна времева точка, но няма и крайна фиксирана точка. Действието протича неопределено кога във времето или пък е разтеглено във времето, като понякога е налице само общ индикатор за приблизителна ориентация. Характерно за тези предикати е също така, че действието протича вълнообразно като интензитет и сила, като е ясно само, че то не спира да протича на един действително по-голям и общо взето неопределен отрязък от време. Но не стават ясни конкретните фази на протичане на действието – начало, край, а също така и интензитетът. Ясно е само, че то не спира да тече, което обикновено води до някаква качествена промяна в агенса. Продължителността на процеса обаче невинаги зависи от агенса. Налице е и елемент на дистрибутивно значение. От една страна, имаме поредица от моменти, по време на които се повтаря дадено действие; от друга страна, са налице поредица от моменти, периодически повтарящи се. Например: *bywa* (*bywać*) *z lętami móćniši*; *z chwilemi so hišće tu a tam zaswěći* (*zaswěcić so*); *přestworić jeho z lętami zapjeńkowane zmyslenje*; *bě so z lętami pohłubšilo* (*pohłubšić so*); *zapisny* (*zapisać*) *wón do swojeho, z lętami jara sporadisce wjedženeho dženika*; *so literatura započina* (*započinać so*) *z lętami w swojim poměru k swójskim tradicijam mějjeć*; *ramjenja z lętami su kulowate*; *tutón kompleks je so z wěkami do nas bił* (*bić so*); *bě sej z lętami mandželstwa tež jednu ze swojich žilkow na tak mjenowanu diplomatisku wuwil* (*wuwić sej*); *program so rozwi* (*rozwić so*) *z časami*; *storči* (*storčić*) *přećela z časami wot so, kupki z pěska so z kóždym powodženjom přeměnja* (*přeměnić so*); *tajna wójna sej z kóždym dnjom žada wopory*; *z kóždym wokomikom bu* (*być*) *wjetši*;); *z kóždym zatorhnjenjom so zuby do kyrka ryjachu* (*ryć so*); *z kóždym dnjom bu* (*być*) *barikada niša*; *spokojom być z kóždym strowym dnjom*; *z kóždym dnjom su dale běhali* (*běhać*); *z kóždym dnjom so tu žiwjenje normalizuje* (*normalizować so*); *z kóždej mjenšinu bě muzika jasnišo slyšeć* и много други.

Фазите при построяването и развитието на **сценария** при тази езикова ситуация включват няколко ключови позиции в поведението на агенса: а) при първия модел: възникване на намерение за осъществяване на действие и избор на конкретен времеви момент, точка от времевата ос, от която да стартира дадено действие; б) при втория модел: появата на намерение за действие остава скрита за езиковата ситуация – тя е част от неезиковата ситуация, същото важи и за времевия отрязък – избора му не е част от езиковата ситуация. Това означава, че осъзнатото начало в първия модел е част и от езиковата ситуация, докато при втория модел той е част само от извънезиковата ситуация.

Можем да обобщим поведението на агенса при тази ситуация, като опишем следните примерни фази на развитие на сценария:

1. Поява на намерение в извънезиковата ситуация за осъществяване на действие, което да провокира събитие, процес, състояние. За първия модел това е и част от езиковата ситуация, докато при втория модел езиковата ситуация не е в състояние експлицира началната точка;
2. Избор (целенасочен или случаен) на времева точка от оста на времето, от която да стартира развитието на действието. При първия модел изборът е от извънезиковата и от езиковата ситуация. При втория модел отново е налице невъзможност на езиковата ситуация да експлицира конкретния момент на избора на времето за действие – той се губи някъде из дългия път на развитие на самото действие;
3. Същото се отнася и за крайната цел на агенса. Като при втория модел, по-продължителното във времето действие обикновено се отразява върху агенса под формата на промяна в някоя негова качествена характеристика – изграждана продължително във времето. Това не е задължително за първия модел;
4. Липса на цялостна информация за това дали агенсът осъществява желанието си и достига целта си .

Характеристика на участниците в езикова ситуация с формална връзка z (ze)

Описаните вече модели “времето като момент – отправна времева точка” и “времето като отрязък – по-продължителен от момента” предопределят и броя, и вида на участниците в двата модела. Основният и задължителен участник и тук, заради когото се реализира действието, е агенсът. Както и мястото, така и времето са константни характеристики на всяка извънезикова и езикова ситуация. Независимо дали се експлицират в езиковата ситуация презумпцията за тях съществува. Формите със значение за време традиционно никога не са били смятани за силно управляеми (вж. Апресян, 1995: 130). Съществува обаче клас от предикати, при които тези форми се явяват експонати на семантична валентност, независимо то това дали са силно управляеми по принцип. Очевидно е, че и мястото, и времето не са същински, одушевени участници, които могат да бъдат равностойни партньори на агенса. Но с тяхното присъствие ситуацията придобива плътност и реалистичност. За удобство при анализа ще назовем времевата характеристика в двата модела по следния начин: за първи модел – отправна времева точка; за втори модел – времеви отрязък. От формална езикова точка кръгът от именни лексеми, който може да експлицира тези две семантични роли, е силно огра-

ничен. Той е константен почти за всички славянски езици – горнолужишкият език не прави изключение. Истинският и единствено активен участник в извънезиковата ситуация с одушевени параметри е само агенсът (по-подробно за семантичните валентности вж. и John Lyons, 1986, 1987, 1992).

Ще представим поотделно двата модела с характеристиките на двете семантични роли – отправна времева точка и времеви отрязък.

1. Семантична роля **отправна времева точка**. Семантичната роля отправна времева точка от първия модел се свързва в тази ситуация с желанието на агенса в определен, конкретен и известен времеви момент да стартира развитието на определено действие, процес, да стане очевидно някакво събитие или пък дадено състояние да започне да се проявява. Крайната времева точка не е актуална за агенса или поне чрез творителните падежни модели не се експлицира нейната актуализация. Формално в първия модел именните лексеми, експлициращи семантичната роля отправна времева точка, са в единствено число. Основното изискване към отправната времева точка е да притежава нереален, в преобладаващите случаи абстрактен, неодушевен корелат в извънезиковия свят. В редки случаи корелатът може да бъде реален или и одушевен. Например: *mój smój z nowym lětom přečelej; ze switanjom wječor přichadžeše; z ranjom třělenje pozastawaše; z jeho smjerću rozpadže swójba; ze slóncom stawać; zyma so pominy, a z nalěcom...; z postupowacym časom; kupki z pěska so z kóždym powodženjom přeměnja; ale z nowym ranjom zaswěći so słaba pruha; z wječorom přińć; tajna wójna sej z kóždym dnjom žada wopory; ze založenjom němskeho hrodu w Mišnu započa so podćisnjenje; z kóždym wokomikom bu wjetši; z kóždym zatorhnjenjom so zuby do kyrka ryjachu; sym so pozdže woženil – z 31 lětami; z jeje wnučkomaj wona sobu po zemi lazy, a so wón z džewjećdžesat lětami přez mjezwočo směje; sej ja ze swojimi sydomdžesat lětami pomyslu; njebě to lochko z wosomadwaceći lětami wšo sama wobstarać; je so po nocach z tym kadlu walala ze sydomnaće lětami; z kokošemi sym spać chodžiła; z kokošemi sym stawala; z třinatym lětom přińdže na dwór; ze swětłym dnjom nawali so nowa njeličomna syła; z ćopłym lěcom so miny w Serbskich Wonecach wony wostudły čas; z kóždej mjenšinu bě muzika jasnišo słyšeć; poča Jurij Brězan swoje nazhonjenja z hitlerskim časom literarnje předstajeć; z lětom 1956 so zahaji nowy wotrězk; a z kóždej chwilku bu sej wón wěšćiši; jeho hlós bu z kóždym słowom wótriši; z přichadom nalětnika skónči so zažne podnalěčo* и други.

2. Семантичната роля **времеви отрязък**. Кръгът от именни лексеми, които могат да експлицират тази семантична роля чрез творителните падежни модели в горнолужишкия език е още по-огра-

ничен. За тези лексеми е характерна по-често плуралната форма, която логично се асоциира с наслаждане на моменти за по-продължително време, което води до впечатлението за по-голям отрязък от време (има и някои изключения, при които именната лексема е в единствено число, но тя самата съдържа в себе си признака продължителност, повтаряемост, каквато е например местоименната форма *kóždy*). Обикновено това е отрязък от периодично и циклично повтарящи се действия, които формално оформят отрязък. Ролята на агенса в случая е водеща, защото именно неговото желание за някаква качествена промяна в самия него изисква продължителното и повтарящо се във времето реализиране на някакъв процес. Основното изискване към семантичната роля времеви отрязък е да притежава нереален, неодушевен, абстрактен корелат в извънезиковата реалност. Например: *bywa z lětami mócniši; z chwilemi so hišće tu a tam zaswěći; přestworić jeho z lětami zapjeńkowane zmyslenje; bě so z lětami pohlubšiło; zapisny wón do swojeho, z lětami jara sporadisce wjedženeho dženika; so literatura započina z lětami w swoim poměru k swójskim tradicijam měnjeć; ramjenja z lětami su kulowate; tutón kompleks je so z wěkami do nas bił; bě sej z lětami mandželstwa tež jednu ze svojich žilkow na tak mjenowanu diplomatisku wuwil; program so rozwi z časami; storči přecela z časami wot so; z běhom dalšeju lět měli so pomjenować někotre zjawy literarneho žiwjenja* и много други.

Ще приведем и допълнителни примери за тази ситуация:

Z džensnišim dnjom plaća Serbske Wonecy a wokolina jako wobwod fronty... (J.) Ha, ha tajka prawa kokula wě wšak hižo z časom swoje jejka w cuzych hněžkach wotbyć. (J.) Dokelž z časom započa, njeznaješe paniku a móžeše sej ze zymnym rozumom přemyslić wšě swoje manipulacije. (J.) Hapa, kotryž bě w nadawku wjesnjanosty a gmejny kubło w zańdženych tydženjach z bywšimi robočanami swěrnje a porjadnje zastarał, zasłyša z časom wo njewočakowanym wosobnym wopyće. (J.) Ze swětłym dnjom nawali so nowa njeličomna syła dalších cuzych ludźi do namjezneje českeje wjeski. (J.) Z kóždym dnjom so tu pola nas žiwjenje normalizuje a skruća. (J.) Nichtó njedyrbi prajić, zo stary Kokula njeby kročił z časom. (J.) So z časom bóle a bóle wuwi wjelestronski Zeppelin. (J.) Z kóždym dnjom so nawali do wsy njeličomna črjóda hlódnych wikowarjow z wulkimi wačokami a nachribjetnikami. (J.) Tež tutón prošerski wučerk budže hišće z časom z našeje ruki žrać. (J.) Z ćopłym lěcom so spěšnje miny tež w Serbskich Wonecach wony wostudły čas “kisałych kórkow”. (J.) Zběhachu so z přibližowacej nazymu sylne wětry. (J.) Z kóždej mjenšinu bě muzika bliže a jasnišo słyšeć. Z lětami so, přeco jasnišo we wobrysach, w tymle cyłku woršta wutwori. Z tajkich začurow a mysłow zapisny wón jónu do swojeho, z lětami jara sporadisce wjedženeho dženika. Z kóždym słowom by spóžrěł tři. Njebě so z rěcemi wotmórać a wumórać dało, ale bě so z lětami pohlubšiło a so na kompleks wurostło. Ale z kóždym dnjom, kotryž móže wón w měrje rosć, wurosće so wón sylniši w hałzach a hlubši z korjenjemi. Mjelčeštaj chwilu, ramjenja z lětami kulowate, hłowje šřej, a rozmyslowaštaj dołhi rjad svojich lět, młynca ženje prózdna, ale kelko wotrubow na kóncu a kelko dobreje muki? Handrijas Serbin njebě tajkule dwójnu žitnu klósku na wjetkim słomjanym kłobuku nosyl! --, dyrbyeše stary muš nětkole tola póžerać -- z wosomdžesat lětami wšak maš ćenšu kožu hać ze štyrceći. Tutón kompleks je so z wěkami do nas bił. Poča Jurij Brězan bórže po svojim nawróće z wójskeje jatby spočatk lěta 1946 swoje nazhonjenja z hitlerskim časom a

bjezposrednej powójnskej woprawdźitosću literarnje předstajeć. Ale kaž literatura NDR scyła, jako forma socialneje praksy a srědk estetiskeje komunikacije, so wona započina z lětami w swojim poměru k swójskim tradicijam mjenjeć. Njeposrednje narodno-komunikatiwna funkcija jednotliweje basnje a postupnje literatury so pozhubuje z poslednej třecinu 19. lětstotka. Z běhom dalšeju lět - 1990/1991 - měli so pomjenować někotre zjawy literarneho žiwjenja, kiž dotalny posudk do wšeteje měry relatiwizuja. Z lětom 1956 so zahaji nowy wotrězk w serbskim dramatiskim tworjenju. Přeni literarny pospyt - družču baseń - zbasni ze 16 lětami, po 1918 dopisowaše druhdy do "Serbskich Nowin" a "Serbskeho Hospodarja" a pisaše składnostne basnje a krótkosceny, z kotrychž jeho syn Jan Cyž tež někotre skomponowa. Nimo z časami zhromadnych temow kružka (politisce wuznamne róčnicy a wjerški, solidarnosť z Vietnamom, Serbja a wuswobodženje lěta 1945) namakamy pola njeho wjetšu sep basni, w kotrychž wobspěwa swoju wjes a róčne časy, wopisuje podrobnje zjawy přirody a počasow, swój dom a dwór, rozpomina wo ratarskim džěle a wo swojim basniskim tworjenju samym. Haj wšak haj, Jakub Worjeh bě sej z lětami mandželstwa tež jednu ze swojich žiłkow na tak mjenowanu diplomatisku wuwil. Tele wutrobite počahi so z kóždym lětom pohłubšachu. Abo bě so to tohorunja z běhom lět w hinašim směrje zhłubšiło? Z kóždym lětkom bu Filipowa bratrowsko-nanowska lubosć tróšku hinaša, šěrša a hłubša. Z kóždym dnjom wšak rosćeše w njej nadźija, zo zamóže wona to, zo so jeju lubosć bóle hač zornowc kruta stanje, čujo dale a hłubje, zo žada sej ta ryzy prawa lubosć wěčne traće. Z kóždym wotstorkowanjom bych kruch zmužitosće zhubila a tu ja trjebam a tež ty ju trjebaš." A zo njeby to druhim napadnyło, ta Hilžina samodruhosć, ma wona z Nowym lětom ze statoka być. Jow džěše džě wo jeho dalši wosud, to wón nětko dale a jasnišo spóznaš, a z kóždej chwilkje bu sej wón wěsćiši, zo dyrbi so nětko rozsudzić, a to za Hilžu a za žiwjenje z njej. Rjekny a jeho hlós bu nimale z kóždym słowom wótriši a rězniši. Bórže přistaji sej tam tež kowarja-mištra a młodeho wojnarskeho, tuž móžeše z nowym lětom swoje samostatne žiwjenje a džěło započec. Ze zastupom do šěsćdzesatych lět zahaji so wažny nowy wotrězk w stawiznach serbskeje literatury. Njeposrednje narodno-komunikatiwna funkcija jednotliweje basnje a postupnje literatury so pozhubuje z poslednej třecinu 19. lětstotka. Z běhom dalšeju lět - 1990/1991 - měli so pomjenować někotre zjawy literarneho žiwjenja, kiž dotalny posudk do wšeteje měry relatiwizuja. Z lětom 1956 so zahaji nowy wotrězk w serbskim dramatiskim tworjenju. Přeni literarny pospyt - družču baseń - zbasni ze 16 lětami, po 1918 dopisowaše druhdy do "Serbskich Nowin" a "Serbskeho Hospodarja" a pisaše składnostne basnje a krótkosceny, z kotrychž jeho syn Jan Cyž tež někotre skomponowa. Literarnostawizniske nastawki nadeńdzemy nimo toho w měsačniku Serbska šula, předewšěm do kónca 60-tych lět, a z časami tež w přilohach Noweje doby. Z přichadom nalětnika skónči so zažne podnalěčo z kónca februara. Z nowym šulskim lětom přindžechu nowi wučerjo, zaso Hornjoserbja, kotrychž wjetšina nas po někotrych lětach zaso wopuści.

2. Семантичен профил на ситуация за време с формална връзка *пřed:*

[ситуация, при която се описва времеви момент, отправната точка или даже и времеви отрязък, които са предшествани от някакво действие, събитие, състояние, процес].

А. М. Булигина споделя, че при определени условия творителните падежни модели с формална връзка *перед* могат да придобият и времево значение (вж. Творительный падеж в славянских языках, 1958: 278). Според авторката тази конструкция означава отрязък от време или конкретна, отправна времева точка, които са предшествани от някакво действие. Това времево значение се развива на основата на пространственото значение. За творително маркираната именна лексема е задължително да означава явление, ограничено във времето (вж. и Шелякин,

2000: 67). В повечето случаи двете семантични роли отправна времева точка и времеви отрязък се сливат в една, която не може много ясно да бъде диференцирана. Ще илюстрираме тази езикова ситуация със следните примери: *A rozmotwa z Jantom bě dawno, před wěčnym časom. W samsnym wokomiku začuwaše, zo napjelni so wšo štož bě z nim před lětdžesatkom ožiwiła, ze zmysłom. (D. Š.) Wšitcy či stari wojacy, kotrychž smy před dolhim časom widželi na jednej noze abo z jeničkej ruku mjez nami žiwych. (J. R. W.) Džeń před poswjećenjom zašlahachu přistup k hotowemu mostej z wobeju stron, a pólcaj z piklhawbu a dolhim tesakom stražowaše na mosće, zo njeby nchtó před kralom na njón stupił abo přez njón šoł. (P. K.) Žony a mužojo stejachu tam horjeka, kaž by je něchtó před tysacami lětami z někajkim narkotikumom sprostnyć dał. (K. K.)*

Характеристика на семантичните предикати

Тази езикова ситуация прилича на предходната както по вида на семантичните роли, така и по вида на семантичните предикати. Активни могат да бъдат почти всички предикати, без ограничения. Става въпрос за реализирано вече действие, събитие, процес или за наличие на някакво състояние на агенса преди известно време. Времевата давност е без ограничения. Това може да се е случило както преди една секунда, така и преди няколко века. Възможни са два модела. Действието е реализирано и актуално в една сравнително стабилна и константна извънезикова времева ситуация. Случилите се събития, протеклите процеси, стоят някъде там, назад във времето и нямат давност. Или някога назад във времето е дадено началото на нещо, което продължава и до днес, но не е задължително. Възможно е обаче действието да е приключило още тогава.

Ще илюстрираме видовете предикати според вида на семантичната роля, която провокират:

1. Семантични предикати, провокиращи семантичната роля отправна времева точка. Няма ограничения към предикатите – активни могат да бъдат предикати за действие, за събитие, за процес и за състояние, които са започнали да се развиват от конкретна времева точка. Например: *štož **bě** z nim před lětdžesatkom ožiwiła; džeń před poswjećenjom zašlahachu přistup k mostej; to **je** bylo před tři sta lětami; jako by wón tu před sto lětami **přitomny byl**; před třomi dnjemi **bě** wón **přišoł**; **bě** wotešoł před pjeć stow lětami; **bě** so wón před štyrjomi lětami tučny **stal**; wón **sej** před wažnymi jednanjemi přeco jednu abo dvě slawnej wosobinje do domu **prosy**; před štyrceći lětami **bě** Pětr Serbin w tejle komorje **wumrěl**; před třomi lětami docyła na to **pomyslił**; kupku **bě** **kupił** před dvěmaj abo třomi lětami; **bě** jeho nan před třomi dnjemi narodniny **měl**; **sym** so před třinaće lětami tule na tymle městnje **přehřešil*** и други.

2. Семантични предикати, провокиращи семантичната роля времеви отрязък. И в този случай не съществуват ограничения за вида предикати. Например: *kotrychž **smý** před dolhim časom **widželi**; kaž by je něchtó před tysacami lětami z někajkim narkotikumom **sprostnyć** dal; **bě** wón tu z tym **započať** tu před lětdžesatkami; **běše** to před tójšto lětami; wón **bě** před lětami ze Saksow k Turkam **přeběžať**; kotruž **su** něhdy před wěkami či cuzy ryčerjo-rubježnicy serbskim buram **zebrali*** и други.

Поведението на агенса в развитието на **сценария** на тази езикова ситуация прилича на поведението на агенса от предходната ситуация, но с една малка разлика – различна е точката от времевата ос, спрямо която се разпределя действието. В тази езикова ситуация действието се развива преди определен, конкретен момент, а не едновременно с него, както беше в предходната езикова ситуация. Останалите фази са сходни:

1. Поява на намерение в извънезиковата ситуация за осъществяване на действие, което да провокира събитие, процес, състояние. Част е от извънезиковата ситуация, но е и от езиковата ситуация;
2. Избор (целенасочен или случаен) на времева точка от оста на времето, преди която да стартира развитието на действието. Различно е за различните случаи – може да е целенасочено избран от агенса, като следствие от неговите усилия и воля; но са налице и случаи, когато времевата точка е наложена на агенса от обстоятелствата;
3. Крайната цел на агенса е свързана с резултата от действието. В някои от случаите действието е започнало преди даден времеви момент, протекло е и там, някъде назад във времето, е приключило. Налице са и случаи, в които действието е започнало своето развитие някъде назад във времето, преди даден времеви момент, но то не е приключило тогава, а продължава да бъде актуално и до днес (или и до един по-продължителен период (отрязък) от време.

Характеристика на участниците в тази ситуация

Основни семантични роли в тази езикова ситуация са агенсът, отправната времева точка и времеви отрязък. Понеже в повечето случаи действието е започнало и е приключило преди доста отдалечен от настоящето момент, то не е възможно да бъде толкова ясно разграничена и посочена семантичната роля отправна времева точка. Склонни сме да се съгласим, че за отправна времева точка ще говорим в случаите, когато тя е експлицирана конкретно и формално. Съответно, за времеви отрязък ще говорим тогава, когато тази семантична роля е експлицирана с именна лексема, която може да се разтегля във времето и да заема по-

продължителен, неопределен и неограничен период; в някои случаи именната лексема е формално изразена в множествено число.

1. Фактически няма формални ограничения за експликацията на **агенса**. Агенсът може да притежава реален, одушевен, конкретен корелат в извънезиковата ситуация (срв. напр.: *před štyrceći lětami bě Pětr Serbin w tejle komorje wumrěl; bě jeho nan před třomi dnjemi narodniny měl; je jejna mać před dobrymi třiceći lětami jemu do wěrowanja wučekla*), но може да бъде белязан и от признаците абстрактност и неодушевеност или конкретност и неодушевеност (срв. напр.: *rozmołwa bě dawno, před wěčnym časom; zelene plody ze štoma padaja dolho před zrawjenjom; bě jeho posměwk mjenje křiwy před dwaceći minutami; fabrika w Kamjencu je zbankrotowała před dwěmaj lětomaj*).
2. Семантична роля **отправна времева точка**. Основното изискване към отправната времева точка е да притежава нереален, в преобладаващите случаи абстрактен, неодушевен корелат в извънезиковия свят. В редки случаи корелатът може да бъде реален и одушевен. Например: *štož bě z nim před lětdžesatkom ožiwiła; džeń před poswjećenjom zašlahachu přistup k mostej; to je bylo před tři sta lětami; jako by wón tu před sto lětami přítomny byl; před třomi dnjemi bě wón přišoł; bě wotešoł před pjeć stow lětami; bě so wón před štyrjomi lětami tučny stał; wón sej před wažnymi jednanjemi přeco jednu abo dvě slawnej wosobinje do domu prosy; před lětom běchu wone hišće sykanska mašina byli; před štyrceći lětami bě Pětr Serbin w tejle komorje wumrěl; před třomi lětami docyla na to pomyslił; kupku bě kupił před dwěmaj abo třomi lětami; bě jeho nan před třomi dnjemi narodniny měl; sym so před třinaće lětami tule na tymle městnje přehrěšił; bě jeho posměwk mjenje křiwy před dwaceći minutami; to bě so před jedynašěsćdžesat lětami započalo; před džesać lětami bě zaso tak čenka kaž tehdy; w zasparnej čmě před wusnjenjom; fabrika w Kamjencu je zbankrotowała před dwěmaj lětomaj; su přewažnje nastali před lětom 1989; je jejna mać před dobrymi třiceći lětami jemu do wěrowanja wučekla; poslednja sobota před přěnim adwentom připowědaše statokej pod worješinu; podachu so Blótowscy rybarjo hišće před sto lětami na rybylójenje; před 50 lětami njeby so to wšitko docpěło; baza je nětko wo wjele šěrša a krućiša hač před 50 lětami; narodžił je so před sto lětami dnja 16. januara; zo by Twój staruški nan hišće móhl před wotchadom z tutoho swěta zdychnyć; hižo před založenskim lětom 1225 běše tu sydliščo; před dwěmaj lěttysacomaj začahnychu do tutoho kraja horinow romscy wojacy; wjes hižo před dvě scě lětami na so skedźbnja; w oktobrje před 45 lětami je so wšitko započalo; wobhladowachu so před 115 lětami*

slědženja Heinricha Hertza; před 50 lětami Hórki běchu ryzy serbska wjes; běchu ludžo před 50 lětami we wjetšej zhromadnosći, harmonisce a spokojom žiwi; před 50 lětami wuńdže přenje čisło serbskeho džěćaceho časopisa; krótko před wotjězdom nawali so šěsć młodych mužow-wojakow do wotdžěla; zeznach přečelnu žonu hižo před polsta lětami и други.

3. Семантичната роля **времени отрязък**. Основното изискване към семантичната роля времени отрязък е да притежава нереален, неодушевен, абстрактен корелат в извънезиковата реалност. Например: *kotrychž smy před dolhim časom widželi; kaž by je něchtó před tysacami lětami z někajkim narkotikumom sprostnyć dał; bě wón tu z tym započal tu před lětdžesatkami; a rozmołwa bě dawno, před wěčnym časom; běše to před tójšto lětami; wón bě před lětami ze Saksow k Turkam přebězał; kotruž su něhdy před wěkami či cuzy ryčerjo-rubježnicy serbskim buram zebrali; dolho před wunamakanjom kola; runje tak wčera kaž před tysac lětami so stać mǔhli; je wěrne bóle hač před lěttysacomaj; hač njebychmy so ponižić dyrbjeli před njewuslědžomnym započatk; wo kotrymž běchu někotři před lětami myslili; zelene plody ze štoma padaja dolho před zrawjenjom; dyrbiš česćownosć před jich lětami měć; kak malke wone su před wonymi tamnymi lětami; w poslednich dnjach před doskónčnym rozbićom Hitleroweho fašizma; sym sej to jasnje wuwědomił před dlěšej chwilu; je před něhdže milionami lětami w dolhim procesu z mórskeje wody nastalo; běše to něhdže před pol lětdžesatk; měješe před lětami čezki započatk we Łužicy; před někotrymi lětami su zhonili, zo bě jich syn a bratr Herbert 1944 w Francoskej we Vogesach padnył u ǫpyzu.*

Ще приведем и допълнителни примери за тази езикова ситуация:

Běše to před tójšto lětami - čakajće, to je było něhdže před tři sta lětami, hnydom po tej wulkej wójnje, kiž je třiceći lět zachadžala a telko wsow a městow a ludži žrała. Turkowski rozkazowar, tón wulkowezir, sej z wulkim hněwom čornu brodu torhaše, potom pak so dopomni, zo ma tola mjez swojimi janičarami tež kuzłarnika, tajkeho poturčeńca, kiž bě před lětami ze Saksow k Turkam přebězał. "Što ha - ja přeco hišće tu knjezuju na tym wudworje a na tej zemi, kotruž su něhdy před wěkami či cuzy ryčerjo-rubježnicy serbskim buram zebrali? Jemu bě, jako by wón zdobom we wonej njedželskej stwě před sto lětami a zdobom tule na drjewjanej ławce pod lipu přitomny był, před nim sedžeše na pjenku braška Pětr Serbin a wiješe poklepany prut wokoło prućatow, a před nim sedžeše na šerokej woknowej ławce Krabat a machaše ze svojim braščim kijom jónu pomašo a jónu skokšo, a jónu pomašo a jónu skokšo rejowaše Napoleon z tej služownej wokoło blida, na kotrymž ležachu rozkladžene karty bitwy. Před třomi dnjemi bě wón dopołdnja k Pětrej Serbinej přišoł. Někotři praja: dolho před wunamakanjom kola. Je prózdne, so wadzić wo lěće tajkich podawkow, kotřež bychy runje tak wčera kaž před tysac lětami so stać mǔhli. Tola Jakub Kušk bě hižo wotešoł, runje abo před pjeć stow lětami. Ale je wěrne za nas bóle hač před lěttysacomaj. Krabat so směješe, směješe, směješe, wothłós so wotbiwaše wot knihowych scěnow, a z tymle hromotacym smjećom wunurich so ze swojeho zabłudženja, a přeni raz prašach so wědomje, hač njebychmy so ponižić dyrbjeli před njewuslědžomnym započatk, kotryž wostanje tola přeco hypoteza, a před kóncom, kotryž leži zwonka myslomneho. Ale před tym dyrbitaj mi wój natwarić zwonowu wěžu pódla mojeje katedrale. Dokelž bě so wón po poslednich

wólbach před štyrjomi lětami tučny a astmatiski stał, přicpěwaše jemu lědy něchtó šansu, zo by nětkole wosmy króc wone městno docpěl. Wón sej před wažnymi jednanjemi přeco jednu abo dwě sławnej wosobinje z wumělskeje branže do domu prosy. Holca powědaše wo astronawce, kotrehož bě derje znała a kotryž bž před krótkim smjertnje znjezbožil. Železna kurbła, wulke železne koleso a tři wěňki tam ležachu, před lětom běchu wone hišće sykanska mašina byli, z elektriку wjerćana. Před runje štyrceći lětami bě braška Pětr Serbin w tejle komorje wumrěl, měrnje, ze škličku wišnjow před sobu na poslešću, pozdžišo běchu tule džěci spali. Tež jatra muža, kotrež běchu hišće před lětom dla džerow w třěše njetrjebawšich hródzow cychnowali, tule mjelčachu. Braška Pětr Setbin bě před dokładnje štyrceći lětami wumrěl, měrnje, ze škle wišnjow před sobu na poslešću Sy ty, Jakubje -- abo je scyła něchtó druhi --, před třomi lětami docyła na to pomyslił, zo móhl swět tež hinaši pohlad měć, hač jón znajachmy. Kupku bě Göranson kupił, před dwěmaj abo třomi lětami, či młodostni činjachu přewjele hary tam, wosebje w poľnolěčnych nocach. Po puću so wón zawróci na burski statok, kotryž bě wón před štyrjomi lětami kupiła na hóstny dom wutwarił. Muler Donat, kiž měješe syna, wo kotrymž běchu někotři před lětami myslili, zo so wón na ministra dodrapa. A hdyž jeho před špihelom zaso wono začuće nadpadny, zo wón mjez dwěmaj dypkomaj tam a sem macha, jara pomaľku, abo jako by puć machawy ekstremnje daloki był. Njeprašam so za zastaranjom čěšenkow ani za pěstowarnju, za dobrej šulu, njeplaćiwym studijom, za wěstosću před krizami ani za wonymi bibliskimi sydom tučnymi, a tež nic za tymi sydom suchimi lětami a jich čehodla a čemu, prašam so jeniče za wěstosću za mój kusk nadžije, kotryž na banku dam. Druhdy wudobychu so někotre jednotliwe sady z njeho, nic snano kaž džiwja wulka woda, kotraž haćenja potorha, ale snano tak, kaž jednotliwe zelene plody ze štoma padaja, doľho před zrawjenjom, čeriwe abo zeschnyte, a čězko rjec, do kajkeje družiny slušeja. Wón dohlada so awtomatiskeho časnika, kotryž tež datum pokazowaše, a so domysli, zo bě jeho nan před třomi dnjemi narodniny měl. Chłódk, kotryž na wuparu ničtó wjace njenamaka, po tym zo bě předsyda před lětom tele sydom štomow z tomtymi pjenkami z čežkim traktorom z pěskojteje, njeplódnje zemje wutorhnyć dał. Tón posměwk so znova zjewi, mjechši nětkole, dokelž filtrowany přez dopóznaće, zo wosomdžesatlětny njemóže swět z woćemi dwacećilětneho widžeć a zo dyrbiš nic w přěnim rjedže sčerpnosć měć z nanami, ale čescownosć před jich lětami, a hdy bych so či wone džensa hišće bóle njezrozumliwe a snano samo njerozumne zdali. Kak maľke wone su, kak bjez hlubokosće před wonymi tamnymi lětami džiwich bojow ze žiwjenjom wo žiwjenje! Njepraju: Ja, Anton Donat, sym so před třinaće lětami tule na tymle městnje přehrěšił na tymle mužu . . . pater peccavi, a něchtó praji, dawno zabyte a absolvo te. Hdy by so to měrić hodžało, by so wukopało, zo bě jeho posměwk nětko wo móličkosć mjenje křiwý hač při přepodaću kwěćela růžow před dwaceći minutami. Wón njezamó staremu rjec, zo bě runje něšto ke kóncej dóšlo, štož bě so před jedynašěsdžesat lětami započalo, nic z wuměnenjom pjeršćenjow, wonaj ženje pjeršćen měľoj. Pozdžišo so wona wurosće a před džesać lětami bě zaso tak čenka kaž tehdy a bu přeco mjenje. W zaspárnej, měrniweј čmě před wusnjenjom sunychu so mysle stareho muža tež k tomule štomeј a šmórnychu so wo njón, bajkobliska, bajkocuz a wěcka. Wón babje džeržeše swojej ruce, ale što rěčiteј ruce, hdyž stej tkalskeј a fabrika w Kamjencu je zbankrotowała před dwěmaj lětomaj. Manuskripty su přewažnje nastali před lětom 1989, a wone noša na sebi znamjenja woneho časa. Mandželstwo z Marku, dokelž je jejna mać před dobrymi třiceći lětami jemu do wěrowanja wučekła. Nastanje nadosć zašmjatanych situacijow, kotrež so lóštnje k happy-endeј rozpletu. Poslednja sobota před přěnim adwentom připowědaše statokeј pod worješinu, zo budže přichodny tydžeň čežkotny ze starosćemi a rozsudami, zo zahaji wjele noweho w žiwjenju Njemysli, zo chcu će měć, dokelž je mi tebje žel nětkole po tym wšěm, ně, dokelž sym sej to hižo jasnje wuwědomił před dlěšej chwile, cyle jasnje doma za čas swojeј chorosće. Přez SS při ewakuěrowanju resp. likwidowanju koncentraciskich lěhwow w poslednich dnjach před doskónčnym rozbićom Hitleroweј fašizma. Mandželstwo z Marku, dokelž je jejna mać před dobrymi třiceći lětami jemu do wěrowanja wučekła. Před jutrownym spěwanjom w tuteј nocy dyrbješe hospoza zmjetk ze wšěch štyrjoch růžkow stwy dosrjedz stwy zmjesć a potom won na puć čisnyć, zo by tak swój dom před zakuzlanjam škitała. Tak chěťr kaž přěni króc mjerznješe, podachu so Błótownscy rybarjo hišće před sto lětami na wosebite rybyľenje do běžacych wodow. Bjez pomocy z Hornjeј Łužicy před 50 lětami njeby so to wšitko docpěło! Ale baza za to je nětko wo wjele šěrša a krućiša hač před 50 lětami. Narodžił je so před sto lětami dnja 16. januara jako šeste džěćo pjekarskeho mištra Jana Krawca w Chelnje. W kóždym powołanju móže čłowjek swoju zbóžnosć namakać a zawěsće Bóh Tebi ju tež po tutym časnym žiwjenju dari ... modli so nětko wo wutrajnosć, zo by móhl w tutym

powołanju zbožo namakać, zo by Twój staruški nan hišće móhl před wotchadom z tutoho swěta zdychnyć: 'Tutón mój lubowany syn je wobstarany a móže so po česći a prawdze zežiwić.' Hižo před założenskim lětom 1225 běše tu sydlišćo "pod městom" při brodže pžez rěku. Před dwěmaj lěttysacomaj začahnychu do tutoho kraja horinow romscy wojacy, kotřiž chcychu sej tutón mały lud keltiskeho pochada podćisnyć a jemu łaćonsku rěč nanuzować. Podzemske sóllišćo we wokolinje Wieliczki je před něhdže milionami lětami w dołhim procesu z mórskéje wody nastalo, je nimale 10 kilometrow dołhe a wjace hač kilometer šěroke. Běše to něhdže před poł lětdžesatom, euforija w firmje bě wulka. W oktobrje před 45 lětami je so wšitko započalo. Štóż na tym dwěluje, tomu njech je prajene, zo wobhladowachu so před 115 lětami slědženja Heinricha Hertza k dopokazanju eksistencije elektromagnetiskich žołmow tež jako njewužitne hrajkanje. Před 50 lětami běše to takle: Hórki běchu ryzy serbska wjes. Přirunawši z džensnišim žiwjenjom na wsy běchu ludžo před 50 lětami we wjetšej zhromadnosći, harmonisce a spokojom žiwi. Před 50 lětami wuńdže přenje čisło serbskeho džěćaceho časopisa Płomjo, a to w aprylu 1952. Krótce před wotjězdom nawali so harujo a hewrjekajo šěsć młodych mužow-wojakow do wotdžěla. Před někak třomi lětami sym słyšał, zo su wjelki pječa hižo wuhladali. Zeznach přecelnu žonu hižo před polsta lětami, jako přiwjeze wosobinsce kolekciu škrabanych jutrownych jejkow na přenje centralne wubědžowanje wo najrjeńše serbske jutrowne jejkow do Budyšina, přewoždžana tehdy wot syna Wilija, kiž bě so kaž mać tež bórže stał z wuběrnym debjerjom jutrownych škrabanych jejkow. Thomaschwili měješe před lětami čězki započatk we Łužicy. Tak rozmołwjachmy so wo tym, zo su Wjenkec přiwuzni z našeje wjeski hakle před někotrymi lětami zhonili, zo bě jich syn a bratr Herbert 1944 w Francoskej we Vogesach padnył. Wjes hižo před dwě scě lětami na so skedžbnja.

3. Семантичен профил на ситуация за време с формална връзка *mjez*:

[ситуация, при която се описват два или няколко времеви момента, които образуват времеви отрязък, между които е локализирано някакво действие, събитие, състояние, процес].

Тази езикова ситуация обединява в себе си предходните две времеви ситуации. Тук става въпрос за реализирането на някакво действие, локализирано във времеви аспект между две времеви отправни точки, които заедно, разтегнати във времето, образуват времеви отрязък. Затова разглеждаме тази езикова ситуация според крайния резултат на формулата за време, а тя е следната: отправна времева точка плюс друга отправна времева точка, разположени една от друга на известно разстояние във времето образуват времеви отрязък, времеви интервал. Именно в този времеви отрязък, между двете отправни точки агенсът разполага действието, някакво събитие или намира място процес с някои от фазите си на развитие. Формалната връзка, която е в състояние да предаде времеви интервал, е предлогът *mjez*. Времето значение на формалната връзка *mjez* е вторично развито от пространственото значение на формалната връзка, което е първично (вж. Булигина, 1958: 278). На същото мнение е и М. А. Шелякин (вж. Шелякин, 2000: 67), според когото творителните конструкции с формалната връзка *между* означават промеждутък от време, отделящ едно явление от друго (напр. *между боями, между делом, между лекциями*).

Ще илюстрираме тази езикова ситуация със следните примери:

Serbstwa w lětdžesatku mjez 1924 a 1934. Wón je “wšudže pódla”, w stajnym, wuskim kontakće z džělawym ludom, z tymi worštami, kiž su žro při hajenju serbskeje narodnosće mjez swětowymaj wójnomaj, spřeceleny z čeladnymi a rjemjeslniskimi. (M. N.-N.) A hdyž jeho před špihelom zaso wono začuće nadpadny, zo wón mjez dvěmaj dypkomaj tam a sem macha, jara pomalku, abo jako by puć machawy ekstremnje daloki był.

Характеристика на семантичните предикати

И в тази езикова ситуация активни могат да бъдат почти всички предикати. В повечето случаи обаче става въпрос за процес, който се локализира между две времеви точки в един по-голям времеви отрязък. Също така място намира и наличието на някакво по-дълготрайно във времето и с тенденция за развой състояние на агенса. Място може да намери и мигновено действие, което се локализира в един сравнително малък времеви интервал. Ще илюстрираме видовете предикати според вида на семантичната роля, която провокират:

Семантични предикати, провокиращи семантичната роля времеви отрязък. И в този случай не съществуват ограничения за вида предикати. Например: *wón je w stajnym, wuskim kontakće z džělawym ludom mjez swětowymaj wójnomaj; wón mjez dvěmaj dypkomaj tam a sem macha; jeho polemiske nastawki su žiwa ilustracija Serbstwa w lětdžesatku mjez 1924 a 1934; mjez swětowymaj wójnomaj džělachu jeho naslědnicy na literaturje; rozprawy, reportaže a tež krótkopowědančka su wo žiwjenju w nowej wsy mjez wčerawšim a jutřišim; w lětach mjez 1928 a 1934 wustajowaše swoje džěla zhromadnje z druhimi serbskimi tworjacymi wumělcami; džělajo w lětach mjez 1955 a 1957 na "Skicach - noticach", zajimuje Jurja Brězana po knize "Christa" wospjet načasne wuwice we wsy; nětko, polstalětni, wottrasu mjelčenje z poetiskimi srědkami, z kotrymiž mjez swětowymaj wójnomaj přisporjachu serbsku literaturu; w njej zapřija 40 basnjow, kiž nastachu mjez lětami 1982 – 1989; mjez 1945 a 1961 nadeńdžemy wot njeho runje dvě składnostnej pěsni; přihowachu Jurij Młynk, Pawoł Nowotny a Kito Lorenc třeci džěl stawiznow serbskeho pismowstwa wo dobje mjez swětowymaj wójnomaj; bě runje přestawka mjez rejomaj; angažowaše so aktiwnje w politiskim a serbskim narodnym žiwjenju mjez swětowymaj wójnomaj; wučerjej Ota Wićaz a Mikławš Krječmar mjez swětowymaj wójnomaj serbsku literarnu wědomosć reprezentowašaj; mjez lětami 1848 a 1860 wupućowa něhdže 2000 Serbow abo 400 swójbow z Łužicy do Awstralskeje; było mjez lětami tež přestawkow и други.*

Активното поведение на агенса е силата, която движи напред през времето и във времето действието. Но изборът на времевия отрязък като времеви фон обикновено не е собствен избор на агенса, а му е наложен от обстоятелствата. В развитието на **сценария** се включват следните примерни фази:

1. Поява на намерение в извънезиковата ситуация за осъществяване на действие, което да провокира събитие, процес, състояние.
2. Избор (целенасочен или случаен) на две точки от оста на времето, между които се локализира действието. Не във всички случаи агенсът е този, който подбира времевия интервал.
3. Резултатът от крайната цел на агенса е част и от езиковата ситуация. Налице са обаче и случаи, при които в езиковата ситуация се експлицират само усилията на агенса във времевия интервал, а крайният резултат остава видим само в извънезиковата ситуация.
4. Липсва информация за действията на агенса след изтичането на времевия интервал.

Характеристика на участниците в тази езикова ситуация

И за тази езикова ситуация основният активен участник си остава агенсът. За агенса няма ограничения. Актуални за реализирането на действието са и времевите обстоятелства. Така се очертава и несъщинският участник – времевият отрязък. Времевият отрязък е сбор от две отправни точки – начална времева точка и крайна времева точка. Между тези две точки се локализира действието и довежда до някакъв резултат или пък просто протича като процес, без да доведе до някакъв резултат в езиковата ситуация. Перспективата на отношенията между агенса и времевия отрязък се формират и зависят от характера на крайната цел на агенса. Ако целта е лесно постижима, това намира отражение и в експликацията на времевия отрязък, което се отразява в наличието на именни лексеми с по-краткотрайна продължителност в ролята на начална и крайна отправна времева точка. Ако целта, която си поставя агенсът, е по-трудно постижима и изисква по-продължителни усилия от страна на агенса, то и именните лексеми, които експлицират двете времеви точки са в състояние да изразяват по-продължителна семантика. Основното изискване към семантичната роля времеви отрязък е да притежава нереален, неодушевен, абстрактен корелат в извънезиковата реалност. Например: *Serbstwa w lětdžesatku mjez 1924 a 1934; wón je w stajnym, wuskim kontakće z džělawym ludom mjez swětowymaj wójnomaj; wón mjez dvěmaj dypkomaj tam a sem macha; mjez swětowymaj wójnomaj džělachu jeho naslědnicy na literaturje; rozprawy, reportaže a tež krótkopowědančka wo žiwjenju w nowej wsy mjez wčerawšim a jutřišim; w lětach mjez 1928 a 1934 wustajowaše swoje džěla zhromadnje z druhimi serbskimi tworjacymi wumělcami; džělajo w lětach mjez 1955 a 1957 na "Skicach - noticach", zajimuje Jurja Brězana po knize "Christa" wospjet načasne wuwice we wsy; nětko, polstalětni, wottrásu mjelčenje z poetiskimi srědkami, z kotrymiž mjez swětowymaj wójnomaj přisporjachu serbsku literaturu; tak zo mjez lětami 1949 a 1955, podobnje kaž někotři jeho rowjenkojo-spisowáčeljo, nachwilnje*

basnisce womjelkny; w njej zapřija 40 basnjow, kiž nastachu mjez lětami 1982 – 1989; mjez 1945 a 1961 nadeńdžemy wot njeho runje dwě skladnostnej pěsni; přihowachu Jurij Młynk, Pawoł Nowotny a Kito Lorenc třeći dźěl stawiznow serbskeho pismowstwa wo dobje mjez swětowymaj wójnomaj; bě runje přestawka mjez rejomaj; diferencowanosc serbskeho nowinarstwa mjez swětowymaj wójnomaj; angažowaše so aktiwnje w politiskim a serbskim narodnym žiwjenju mjez swětowymaj wójnomaj; wučerjej Ota Wićaz a Mikławš Krječmar mjez swětowymaj wójnomaj serbsku literarnu wědomosc reprezentowastaj; mjez lětami 1848 a 1860 wupućowa něhdže 2000 Serbow abo 400 swójbow z Łužicy do Awstralskeje; bylo mjez lětami tež přestawkow и други.

Ще приведем и допълнителни примери за езикова ситуация с формална връзка *mjez*:

Jeho polemiske nastawki, spisane z wótroscu satirika, su žiwa ilustracija Serbstwa w lětdžesatku mjez 1924 a 1934. (M. N.-N.) W šěsćdžesatych lětach dźělachu jeho naslědnicy na literaturje doby mjez swětowymaj wójnomaj. A takle potom nastawachu te rozprawy, reportaže a tež krótkopowědančka wo žiwjenju a hibanju w nowej wsy mjez wčerawšim a jutřišim. W lětach mjez 1928 a 1934 wustajowaše swoje dźěla zhromadnje z druhimi serbskimi tworjacymi wumělcami w Parisu a w słowjanskim wukraju. Dźělajo w lětach mjez 1955 a 1957 na "Skicach - noticach", wozjewjenych w serbskich nowinach a časopisach, jako móhłrjec literarnym wurazu koncepcionalneho rozmyslowanja nad episkim projektom wo Feliksu Hanušu, zajimuje Jurja Brězana po knize "Christa" wospjet načasne wuwice we wsy. Nětko, połstalětni, wotřasu mjelčenje z poetiskimi srědkami, z kotrymiž mjez swětowymaj wójnomaj přisporjachu serbsku literaturu. Koncept "sčerpnosće", "ponižnosće" a "wutrajnosće" skićeše najprjedy jónu jenož snadnu móžnosć konkretneho skutkowanja, tak zo mjez lětami 1949 a 1955, podobnje kaž někotři jeho rowjenkojo-spisowaceljo, nachwilnje basnisce womjelkny. W njej zapřija 40 basnjow, kiž nastachu mjez lětami 1982 - 1989. Mjez 1945 a 1961 nadeńdžemy wot njeho runje dwě skladnostnej pěsni, wozjewjenej w "Katolskim Posole"; wšo druge bě postajene za ertnu recitaciju při wotpowědnych skladnosćach. Ze zwjetšeho dźěla předwozjewjenymi studijemi přihowachu Jurij Młynk, Pawoł Nowotny a Kito Lorenc třeći dźěl stawiznow serbskeho pismowstwa wo dobje mjez swětowymaj wójnomaj. Přišedši do korčmy, pokukny do žurle, bě runje přestawka mjez rejomaj, jeho hólcaj steještaj při tece, rozmołwejo so z druhimi młodymi a tež z čeladnymi ze wsy. Nětko, połstalětni, wotřasu mjelčenje z poetiskimi srědkami, z kotrymiž mjez swětowymaj wójnomaj přisporjachu serbsku literaturu. W njej zapřija 40 basnjow, kiž nastachu mjez lětami 1982 - 1989. Sylna diferencowanosc serbskeho nowinarstwa mjez swětowymaj wójnomaj skićeše hišće raz dobre móžnosće za rozwiće tworiwosće ludźi najwšelakorišich socialnych worštow. Rodženy we Wotrowje, so 1919 woženi na nahladne kubło w Njebjelčicach a angažowaše so aktiwnje w politiskim a serbskim narodnym žiwjenju mjez swětowymaj wójnomaj; po 1945 bě někotre lěta wjesnanosta a hač do wysokeje staroby dźělaše w prodrustwje. Zwonka Łužicy skutkowacaj wučerjej Ota Wićaz a Mikławš Krječmar, kotraž nimo profesionalneju literarnowědnikow Josefa Páty z Prahi a Józefa Gołk abeka z Wařšawy, mjez swětowymaj wójnomaj serbsku literarnu wědomosc reprezentowastaj, so tež po lěće 1945 zaso tutomu nadawkej přiwobročištaj. Ze zwjetšeho dźěla předwozjewjenymi studijemi přihowachu Jurij Młynk, Pawoł Nowotny a Kito Lorenc třeći dźěl stawiznow serbskeho pismowstwa wo dobje mjez swětowymaj wójnomaj. Mjez lětami 1848 a 1860 wupućowa něhdže 2000 Serbow abo 400 swójbow z Łužicy do Awstralskeje (w samsnym času přińdžechuwokoło 30 000 Němcow do Awstralskeje). Byrnjež bylo mjez lětami tež přestawkow, njejsu so na wjes wjazane kulturne tradicije pominyli.